

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥

॥ श्रीयोगालायनमः ॥

॥ श्रीः ॥

॥

श्रीः ॥ यत्कालं रूपमाद्यप्रभवति जगत्तेनैकधा बहुधा प्रक्षीणकेशराशिर्विषमविषधरोनेकवक्त्रः सुभोगी ॥ सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतयेयस्य नित्यं
देवो हीराः स बोध्यास्त्रिभुवनतनुयोगदेवो गमुक्तः ॥ २ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

॥ योगसूत्रभाष्यप्रारंभोपेक्ष ॥

योः सुभा ॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ नमामि नगदुत्यति हेतवेष्टकेतवे ॥ क्लेशकर्मविणकादिरहितायहितायव ॥ १॥ पाद
१ नतोपतंजलिमृषिवेदव्यासेनभाषिते ॥ संक्षिप्तस्यष्टद्वयार्थाभाष्ये व्याख्याविधास्यते ॥ १॥ इह हि भगवान्यतंजलिः प्रारीक्षितस्यश
२ स्वस्य संक्षेपतत्तात्पर्यार्थं प्रेक्षावत्तत्वं गंभोनुश्च सुखावबोधार्थमाचिरव्यासुराक्षनिदं सूत्रं रचयानकार ॥ ॥ अथ योगानुशासनम् ॥
तत्र प्रथमानयनमथ शब्दव्यावष्टे अथेत्ययमधिकारार्थः अथैष ज्योतिरिति वनत्वानंतर्यार्थः ॥ अनुशासनमिति हि शास्त्रमाहानुशिष्येते
नेनेति न्युत्पत्तानवास्पशमदमाद्यनंतरं प्रवृत्तिः ॥ अपितु तत्तत्तानाचिरव्यापयिषानंतरं जिज्ञासाज्ञानयोस्तु स्वाद्यथाज्ञायते तस्मात् संगतो
दांतः उपरतस्ति तेषुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति ॥ शिष्यप्रश्नतत्पश्चरणरसायनाद्युपयोगानंतर्यस्थवसंभवेपि नाभिधा

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॥ अथ योगानुशासनम् ॥ अथेत्ययमधिकारार्थः ॥ योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतम् ॥ श्रीराम ॥

नं शिष्यप्रतीतिप्रवृत्तोरनुपयोगात्तामाणि कले योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपेयतादप्रामाणिकत्वेन तद्भावेपि हेयत्वादेतेन तत्तत्ज्ञान
विरव्यापयिषयो रानंतर्यार्थभिधानं परास्तं ॥ अधिकारार्थत्वेन शास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य प्रस्तूयमानस्य योगस्याभिधानात्प्रकलशा
स्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेन शिष्यः सुरेवेनैव बोधितश्च प्रवर्तितश्च भवतीति निःश्रेयसस्य हेतुः समाधिरहिभ्रुतिस्मृतीतिहासपुरा
णेषु प्रसिद्धं ॥ ननु किं सर्वसंदर्भगतोऽथ शब्दोऽधिकारार्थः ॥ तथा सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपि प्रसंग इत्यत आहामिति ॥ ननु हिर
ण्यगामेति योगस्य वक्तव्यः पुरातन इति योगिन्या त्वत्कस्मिन् ॥ अयं पतंजले योगशास्त्रकर्तृत्वमिहाशङ्क्य सूत्रकारेणा नुशासनमि सु
क्तं ॥ शिष्टस्यानुशासनं ननु शासनमित्यर्थः ॥ यदायमथ शब्दोधिकारार्थस्तदैष वाक्यार्थः संपद्यत इत्याह योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतमिति ॥

ननु व्युत्पाद्यमानतया योगो बाधिरुतो ननु रास्त्रमित्यत्र आह वेदितव्यमिति। सत्यं व्युत्पाद्यमानतया योगः प्रस्तुतः स तु तद्विषयेण रास्त्रे
ण करणेन व्युत्पाद्यः करणगे वरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो न कर्मणो वर इति। कर्तव्यापारविनक्षयायोगविषयस्य रास्त्रस्याधिहृतत्वे
दितव्यं रास्त्रव्यापारगो वरतया तु योग एवाधिहृत इति भावः। बाधिराश्रयस्य बाधे रास्त्रस्यान्वार्थनीयगानोदकुम्भ इति निमित्तवशवणं
मंगलाद्याधिकृत्य तदिति संतव्यं। शङ्खसुं देहति निमित्तमर्थसंदेहमपनयति योगः समाधिरिति। युजसमाधावित्यस्माद्व्युत्पन्नः समाधिरर्थो न
तु युजिष्योगे इत्यस्मात्समाधिर्य इत्यर्थः। ननु समाधिरिति वक्ष्यमाणस्यागितो योगस्योगः। ननु गमेवो गीत्यत्र आह स वृत्ता र्थयोगः वरत्त्वार्थेण
दामेनं निमित्तमयो वस्थान इत्युपायमभुमतीमभुमतीका विरुद्धासंस्कारयोस्ताश्च तस्य तासु सार्वभुविदितः सार्वभौमश्चिन्न इति निरोध
वक्ष्यमाणो योगस्तद्वगु समाधिर्नैवेभतः। व्युत्पन्नमिति निमित्तमात्राधिधानेनैव योगः समाधिरिति श्रृंगामिनोरभेदविशेषमात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तं तु योग
शङ्खस्य चिन्न इति निरोध एवेति परमार्थः। इनेयो हाना न्यात्माश्रयानि अतस्तन्निरोधोप्यात्माश्रय एवेति येष पश्यति तन्निरोधसायाहेति नस्य धर्म इति
वेदितव्यं। योगः समाधिः सार्वभौमः चिन्नस्य धर्मः। क्षिप्रं मुक्तं विक्षिप्रं मेकाग्रं विरुद्धमिद्विचित्रं रम्यं। तत्र विक्षिप्तेनेनासि विक्षेपोपसर्जनी

नितशहेनांतःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति न हि कुरुत्वमिह्यति शक्तिरप्यरिणामिना तितान धर्मा भविषुमर्हति यतः समाधिर्नैवागपक्षेन नैतः ।
 बुद्धिस्तु भवेदिति भावः तस्यादिनस्तर्कभोगस्त्वयामोहेतुभाः क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमौ स्ति च परस्परापेक्षया प्रतिनिरोधोप्यास्ति तत्रापि ये
 मत्प्रसंगमदृश्यानां कथं होयदियभूमौ रूपन्यस्य निक्षिप्तमिह्यति । क्षिप्तं सदैव रजसाते पुते पु विषये पु क्षिप्तमाणमस्य तम स्थिरं । मूढं तु तमः समुद्रे
 कान्तिद्रावृत्तिम । क्षिप्तमिह निष्ठं विक्षिप्तं विरोधे । इत्थं न च दुःखस्य कदाचित्कः स्वेमा । सा चास्यास्ति भवदुःखता र्त्ता सिद्धि की वा न क्षिप्तमाणव्याधिया
 नाद्युत्तराय जनिताया । एकाग्रमेकमानं । निष्ठं यस्य लट् निष् संस्कारमाधुर्यं चित्तं निष्ठं । त बुद्धिस्तमूढयोः सत्यपि परस्परापेक्षया प्रतिनिरोधे
 पारंपर्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाभावात्तदुपधात कक्षाद्ययोगपक्षद्विरेस्ता रितत्वमिति । नतयोर्प्राग्वत् निधिध्वं विक्षिप्तस्यनुका दा चित्तसम
 नविषयस्त्वमनास्मिन् संभाव्येत यो गत्वमिति निषेधतितत्र विक्षिप्तेनेतसि समाधिः कादाचित्कः समुत्तेविषयश्चित्तस्य स्थेनानयो गपक्षो व
 नैते कस्माद्युतस्तद्विषयविशेषोपमर्जनी इतो विषयवर्गांत गेय हि स्वस्वमेव दुर्लभां प्रागेव कार्यकारणस्वतुह गंत गंत बीजं निर्वृत्तण्यस्थितमुत्तम
 प्युत्तम कल्पत इति भावः ॥ ७७ ॥ श्रीशिवराम ॥ श्रीकल्याणनमः श्रीगजाननानामनमः श्रीनृसिंहाय नमः श्रीसुबोराय नमो नमः ।

यो. स. भा.

२

स

यद्विचिंत्योपसर्जनी भूतः समाधिर्बोधो गः कान्तः सत आह पश्येत्तानेवेतसीति । रतमितिसमरोपितमर्थमिवार्थपतिमिद्राहतिरपि स्वात्तवनेतमसिभूते भवसेका
पेयतउकंसद्विचिंत्यो नमनिताविर्भूतसत्तमः समुद्रकस्वरो भगवत्स्वके अदेतुकादिति यो तनं हि तत्त्वज्ञानमागता आनुमा भवत भवपिरोत्तरेतपतमान
साताकारवनीमविद्यामुक्तिमसि द्विचिंत्यो हादिषु नु त्रैक सादत आह प्रेतिप्रकारे हि प्रकर्षयोनयन्तासाकाररूपयति अपि यामलसादस्मिनादीनां
कुशलाविद्यायाश्चाविद्योदरुक्त्वासा । विद्योदये चाविद्यादिके अभुक्ते हो विरोधलेत्कारणविनाशादेत्याह । क्षिणोतिचेति । अतएव कर्मसंयानिबंध
नाभिलष्यथनिकर्षचात्रापूर्वमभिमतं कार्यकारणोपधारात । अथयतिस्वकार्योदयसाधयति । वक्ष्यति हि भतिभूते तद्विपाकइति । किंच निरोधम
भिमुखं करोत्यभिमुखीकरोति सत्तसंप्रज्ञातश्रुतः प्रकारइत्याह सचेति । असंप्रज्ञातमाह सर्ववृत्तीति । रजस्तमोमयी किल प्रपणादि वृत्तिः सास्विती
वृत्तिमुपादाय संप्रज्ञातेनिकर्षा । असंप्रज्ञाते तु सर्वासाभेदनिरोधइत्यर्थः । तदिह भूमिद्वयसमाप्तायामधुमत्यादयो भूमयस्ताः । सर्वास्ता सुविदितः
सर्वतोमहत्ति सिद्धां । द्वितीयां सत्त्वमवतारयति तस्य लक्षणं तितस्मेति पूर्ववृत्तौ पतिं द्विविधयोगोपराह इति । योगश्चिन्नवृत्तिनिरोधः । निरुध्यते यस्मि
यश्चेकात्रे चेतसि सद्रतमर्थं प्रयोजयति । क्षिणोति च कुशलां कर्मबंधना निश्चययति निरोधमभिमुखं करोति संप्रज्ञातो योगरसाख्यायते । स
च वितर्कानुगतो विद्यारोमुजत आनंदानुगतोः स्मितानुगत इत्युपरिष्ठा निवेदयिष्यामः । सर्ववृत्तिनिरोधलेत्तसंप्रज्ञातः समाधिः । तस्य लक्षणा
भिधित्वेदं सर्वं प्रवृत्ते । योगश्चिन्नवृत्तिनिरोधः । सर्ववृत्त्याग्रहणासंप्रज्ञातो विद्योपादयारव्यापते । चिंत्यहि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिमीलता चिनुणं ॥
प्रपणादिह भयोः पृच्छा विशेषे चित्तस्य सोऽवस्थाविशेषो यो योः अनुसंप्रज्ञातस्य योगरसाख्यापकत्वाद् लक्षणमिव मनिरुद्धाहितप्रसात्तिकी चित्तवृ
त्तिरित्यत आह सर्ववृत्त्याग्रहणादिति । अदिसर्वचित्तवृत्तिनिरोधइत्येत भवेदव्यापकं संप्रज्ञातस्य कुशलाकर्म विपाकावाधपरिपंथी चिन्नवृत्तिनिरोध
रक्तमपि संप्रज्ञातं तत्रापि राजसतागसचित्तवृत्तिनिरोधात्तस्य चित्तवृत्त्याधिरस्यः । फलः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसंबंधः । किमर्थं वैवम
पृच्छस्य चित्तस्य वृत्तयो निरोधव्यापारसा रक्षप्रथमं तावदवस्थासंबंधहेतुमुपन्यस्यति चिंत्यहीति । प्रख्याप्राप्तितात्त्विकगुणप्रवृत्तिशीलत्वाद्
जोगुणं स्थितिशीलत्वात्तमो गुणं प्रख्याग्रहणमुपलक्षणा र्थं तेनाप्येविसात्तिकाः प्रसादसाधनप्रीत्यादयः सत्त्व्यंते । प्रवृत्त्यावपरितापत्रोक्ता
इयोराजसाः । प्रवृत्तिविरोधीतमो वृत्तिधर्मः स्थितिः । स्थितिग्रहणादौ रवावरणैर्न्यादय उपलक्ष्यंते एतदुक्तं भवति । एकमपि चित्तं त्रिगुणं नि
मित्ततया गुणानां च वैध्वेण परस्परविमर्द्दै वै चित्वा हि विप्रपरिणामं सत्तनेकावस्थ मुपपद्यत इति ॥

पाद

३

मा

२

॥

॥ ॥

५३
 *सुरपितृस्य नमसापिदिनवादिमादिकमैश्वर्यमेवतत्त्वमभिमन्यमानस्तपनिधि ५३

८ शिवादायवचिन्मस्यभूमिर्वासांभवमवांतरावस्थाभेदवतीरादृश्यातिप्रख्यातंहीति। चित्तस्त्रेणपरिणतंस्तुचिन्मसत्तदेवंप्रख्याततयासत्प्रधान्येचित्त
 स्यदर्शितं। तत्रचिन्मसत्तात्किंचिदनेरजस्तमसीयदाभिधुःसमेचभवतःतदैश्वर्यंचधियथाश्वशब्दादयस्ताम्येयप्रियाणियस्यतमधोक्तंस्तत्प्रधान्यात्तत्त्व
 बुचिन्मसत्तेप्रणिधिस्ततिप्रणिधिमेक्षणं। अथरजसाक्षिप्यमाणंतत्रामृतंस्थितिबिज्ञेयामक्षिप्यमात्रंभवति। शब्दादिपुनरस्यस्वरसत्तावाहीमे
 सामिरुद्रएवतद्नेनयिक्षिप्तंचित्तमुक्तं। क्षिप्तंचित्तंरजसिन्मूढमपिस्वयमिति। तदेवतत्त्वमेति। यदाहितंमोरोजोविजिस्यप्रसूतंतदाचिन्मसत्तावरकेतमः
 १ समुत्सारणे। शक्तत्वाद्। जसस्तमःरुद्रगितंचित्तधर्मास्तपगकृति। अज्ञानंचविपर्ययतामं। अभावप्रत्ययालंबनंचनिद्राज्ञानमुक्तं। तत्तत्त्वमूढावस्था
 यित्तंचिन्मेति। अनेश्वर्यंसर्वत्रेन्द्राप्रतीधानः। अधर्मादिव्याप्तंचित्तंभवतीत्यर्थः। यदातुतदेवचिन्मसत्त्वमादिर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलसरजरेकंभव

प्रख्यातंहीचिन्मसत्तंरजस्तमोम्यामसंरुद्रमेश्वर्यविषयप्रियंभवति। तदेवतमसानुचिदमधर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्योपगंभवति।
 तदेवप्रक्षीणमोहावरणंसर्वतःप्रद्योतमानंअनुविहंरजोमात्रयाधर्मज्ञानवैराग्येश्वर्येष्टिगंभवति। तदेवरजोलेकमव्यापेतस्वरू
 पप्रतिष्ठं। सत्त्वपुरुषान्यतारख्यातिमात्रधर्ममेधध्यानोपगंभवति। तत्त्वंप्रसंख्यानमित्याचक्षतेध्यायिनः॥ श्रीशिवायनमः॥ ॥

नितदाधर्मज्ञानवैराग्येश्वर्येष्वर्थाण्युपगच्छतीत्याहप्रक्षीणे। त्वादिति। मोहस्तमस्तदेवचावरणंप्रकर्षणहीणंयस्यतत्त्वयोक्तं। अतएवसर्वतोविज्ञेया
 विज्ञेयलिङ्गमात्राणिगपुरुषेषुप्रद्योतमानंतथापिअधर्मापेक्षयायत्नकस्यतेप्रहस्यभावादिस्तत्त्वज्ञानानुविहंरजोमात्रं। यत्तजसःप्रवर्तकत्वादस्ति
 धर्मादित्यर्थः। तदमेनसंप्रज्ञातसमाधिसंपन्नयोर्धुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्ध्वमयोर्योगिनोश्चिन्मसत्त्वसंगृहीतं। संप्रत्यभिज्ञातभावनी
 यस्यध्यायिनश्चतुर्थस्यस्त्वचिन्मावस्थाभाहृतदेवचिन्मरजोलेकान्मलादपेतमौएवस्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबंधविधत्तरज
 त
 स्तमोमलस्यहिवुधिसत्त्वतपनीयस्वरवरूपप्रतिष्ठस्यविषयेष्टिप्रसहृतस्यानवसिताधिकारतयाचकार्यकारिणोविवेकख्यातिःपक्वा
 र्यमवशिष्यतइत्याहसत्त्वपुरुषान्यतारख्यातिमात्रंचित्तधर्ममेधध्यानोपगंभवति। धर्ममेधश्चवक्ष्यते। अत्रैवयोगिजनप्रसिद्धिमाहृतइति॥
 सत्त्वपुरुषान्यतारख्यातिमात्रंचित्तधर्ममेधपर्यंतंप्रसंख्यानमित्याचक्षतेध्यायिनः। चित्तसामाधिकरणंचधर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयादृष्ट्यं॥

३
 १
 २
 ३
 ४
 ५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

पाद ४
 १
 २
 ३
 ४
 ५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

अक्रिष्टा व्यावृत्त्यातिविषया इति। विधत्त न समसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रज्ञांतवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः स्वातिस्वका विषयिण्यातद्विषयसत्त्वपुरुषविने
 कमुपलक्षयति। तेन सत्त्वपुरुषविनेकविषयायतोऽन्येन गुणाधिकारविरोधिन्यः। कार्यरिभणं हि गुणानामधिकारो विनेकस्यातिपर्यवसानं न
 तद्विनिवृत्ताधिकाराणामगुणानामधिकारविरुधंतीति अतस्तत्र क्रिष्टाः प्रमाणप्रवृत्तयश्च नमः। स्यादेतद्दीतरागजन्मादृशतात्किं एव तय एव।
 सर्वे प्राणभूतो न च क्रिष्ट निष्साहे भवितुमर्हत्याक्रिष्ट एतयो न नाम्नाभावेऽपि कार्यकारिताविरोधिमध्यगतितान्नस्मात्क्रिष्टानामक्रिष्टाभि
 र्विरोधस्तासां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमाश्रित्य तत्राह क्रिष्टप्रवाहेति। आगमानुमानावा यौ पदेशपरिशीलनत्वात् जन्मनीश्रव्यास
 वैराग्ये क्रिष्टा छिद्रमेतत्तत्रपतिताः स्वयमक्रिष्टा एव। यद्यपि क्रिष्टप्रवाहपतिता न स्वत्वं सात्त्विकमिहिरातज्ञातसंकीर्णप्रतिवसन्नविश्रास
 निःकिरातो भवति। अक्रिष्टा छिद्रेष्विति निर्वाणं। क्रिष्टा तरवर्तिनका च क्रिष्टारि न भिभूता अक्रिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्रिष्टा एव तावद्
 भिभवंतीत्याह तत्राज्ञातीयका इति। अक्रिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्रिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः। तदिदं निःसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते आनिरोधसमाधेः तदेव

व्यातिविषयाः गुणाधिकारविरोधिन्यो क्रिष्टाः। क्रिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्रिष्टाः। क्रिष्टा छिद्रेष्वप्यक्रिष्टा भवन्ति अक्रिष्टा छिद्रेष्वप्यक्रिष्टा इ
 ति। तथा ज्ञातीयकाः संस्कारा इति भिरेन क्रियन्ते। संस्कारेभ्यश्च न यदिति। एवं ज्ञाने संस्कारचक्रमनिशमावर्तते। तदेव भूतविमगवसिताधि
 कारमात्मकत्वेन व्यवतिष्ठते प्रत्यक्षरागछातीतिताः। क्रिष्टाश्चाक्रिष्टाश्च पंचधा नयः॥५॥ प्रमाणविषयविकल्पनिवृत्त्यर्थः॥६॥ तत्र
 प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। इदं प्रमाणाल्लिख्यं विनश्यत्वात् न स्मरामातद्विषया सामान्यविशेषात्मकेभ्यः॥ श्रीरामः॥

भूतवित्तं निरोधावस्थे संस्कारोपभूतात्मकत्वेनावतिष्ठत इत्यापाततः प्रत्यक्षरागछातीति परमार्थतः पिंडीकृतसत्त्वार्थमाह ता इति पंचधेत्यर्थः
 कथं न मात्रे न नुराहृष्टित्वारब्धानंतयपः प्रकारः स्मरणोत्ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति। प्रमाणविषयविकल्पनिवृत्त्यर्थः। निदेशोपभवंतं विद्य
 द्वावर्थे इदं समासः। इतरंतरयोगो यथाऽनित्याश्रयिदुःखानात्मसुखानात्मसुखानात्मस्वान्तरविद्येत्युक्तेषु निदिशो हान्ता तत्रादि विभमानुद
 स्यते एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेपि वृत्ततरसद्भावशकाननुदस्यते इति तत्रासावचक्यपंचतम्य इति एतावत्स एव ज्ञानयोनापठः संतीति इति प्र
 वृत्तिः तत्र प्रमाणवृत्तिं विभज्यमाना न्यलक्षणा माह। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। अन्यधिगतत्वं बोधः पौरुषेयो व्यक्तरहेतुः प्रज्ञातत्वरणप्रमाण
 विभागनवतत्वं नाधिकसंख्याव्यवहारार्थे तत्र सकलप्रमाणमूलतामयमंतः प्रत्यक्षलक्षयति। इदं इति। अर्थस्येति समारोपितत्वं विषयति। तद्विषयेति
 वासगोचरतायाज्ञानाकारगोचरत्वं निवारयति विनवर्तिनोक्तानां कास्म्यवस्थेत्यसंबंधे दर्शयति। कास्म्यवस्थेति रागादिनिवृत्तिव्यवहितस्य तदुपरागहेतुमाह। इ
 दिव प्रणाल्लिख्येति। सामान्यमात्रमर्थलक्षके विशेष एवेत्यन्येनामान्यविशेषतद्भावा इत्यपरे वादिनः प्रतिषेधास्तत्रासावहमा मान्यविशेषात्मन इति न तद्भा

किमुदात्तमर्थस्य एव लक्षणा न भवत्युपगम इत्युपपत्तिरिति

५०. ५०॥ अनुमानागमविषयात्पक्षविषयव्यवस्थितनिः। विशेषावधारणप्रधानेति। यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभा। सते तथापि विशेषप्रयुपसर्जनीभूतमि
 त्थर्थः। एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरं तथा न विवेकस्यातिरपि लक्षितं भवति। फलविप्रतिपत्तिरित्युक्तं। फलं प्रोक्तं यथाश्चित्तवृत्तिबोध इति ननु पुरुष
 वृत्तिबोधः कथं विनयतावाहनेः फलं। न हि सादृश्यादिगोचरव्यापारेण परमुक्तं पलाशेति। किञ्चित्कृत इत्यत आह अविशिष्ट इति। नहि पुरुषगता बोधो न त्वयत अपि
 नूनं तत्त्वमेव। बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिदृष्ट्या अर्थाकारतया तदाकारतामापद्यमानं फलं। तत्र तथा तत्तुदराविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं इति श्रुत्यात्मिकं
 तिसामानाधिकरण्यापुनः प्रमाणं फलं भवत्यर्थः। एतच्चोपपादयिष्याम इत्युक्तं। प्रतिसंवेदीति। प्रत्यक्षानंतरं प्रवृत्त्यादिलिगम्योत्तुल्यनुमानप्र
 भवसंबंधदर्शनसमुपपत्त्यागमस्यानुमानतत्तादनुमितस्य नागमेनानारयानादागमात्त्यागनुमानलक्षयति। अनुमेयस्येति। जित्तासित धर्मविशि
 शोधार्थं नुमेयस्तस्य तुल्यतातीयाः साध्यधर्मसामान्येन सगतातीयाः सपक्षालेन नुहृत इत्यनेन विरुद्धतमसाधारणत्वं वसाधनधर्मस्य निराकरोति।

विशेषावधारणप्रधानादिति। प्रत्यक्षं प्रमाणं फलमविशिष्टः। योतयेयश्चित्तवृत्तिबोधः। प्रतिसंवेदी पुरुषश्चुपरिष्ठादुपपादयिष्यामः। अनुमेयस्य
 तुल्यतातीयेन नुहृतोभिन्नतातीयेभ्यो व्यावृत्तः संबधोयस्तद्विषयासामान्यावधारणप्रधानादिति ननु मानं। यथादिशोतराप्रतिर्गतिमश्नुदतारकं
 येन वत्। विध्यश्चाप्रतिर्गतिः। आमेन दृष्टे नुमितो वार्थः परस्वबोधसंकातेपरादेनोपादिरपतेराह नदर्थविषयादिति। श्रोतुरागमः। यस्याश्च
 देवार्थो वक्तानदृष्टानुमितार्थः स आगमः। स्वने॥ ॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥ श्रीरामकृष्णाय नमः॥ ॥ श्रीः॥ ॥

भिन्नतातीया असपक्षालेन सपक्षालेन द्विरुक्ताः तदभाववन्तश्चेतोभ्यो व्यावृत्तसदनेन साधारणनैकांतिकत्वं मपाकरोति। संबधोयत इति। संबधोले
 गमनेन वक्ष्यधर्मतो दर्शयन् सिद्धतां विचारयति। तद्विषयानन्विमधनापि नूबेधनरत्नस्याद्विषयपदस्य सत्तेः सामान्यावधारणेति प्रत्यक्षविषयाद
 वच्छिनति। संबधसंबेदनाधीनतन्मानुगाने विशेषेषु संबधग्रहणाभावेन सामान्यमेव मुकुरसंबधग्रहणोचरयतीति। उदाहरणमाह यथेति। बोह
 तथो विध्योगतिर्यतस्तस्मान्न स्यात्। शिरतो गति निरुक्तो प्राप्तेर्निर्दिष्टांतराप्रतिर्गतिमश्नुदतारकं चेन्न वदिति सिद्धं। आगमस्य दृतेर्लक्षणमाह
 आप्तेनेति। तत्तद्वर्तनकारुण्यकरणमादनाभिसंबध आप्तिसंवासाहवर्तत इत्या प्रत्येन दृष्टोः नुमितो वार्थः। श्रुतस्य एवमपादानंतरपददृष्टानुमि
 तम्। न त्वेन ताभ्यामेव वरितार्थतादा प्रवित्तवर्तितानसदृशस्य तानस्य श्रोतविनेसमुत्पादः स्वबोधसंकांतिस्त्वैवार्थोपादिरपते। श्रोतहिताहितप्राप्ति
 परिहारोपायनया प्रज्ञाप्यते। शोमे सुगमां यस्यागमस्याश्च देवार्थो वक्तानदृष्टानुमितार्थः स आगमः। स्वने॥ ॥ श्रीः॥ ॥

॥ श्रीः॥

॥ श्रीः॥

३

पाद २

५

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

[illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इत्थं दृष्ट्वा ध्यानं समाधाय विष्णुं स्मरन्

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1. 凡在本行開辦之各項業務，均應遵守本行所定之規章，並應隨時注意本行所定之規章，如有違反者，應即停止該項業務，並應隨時注意本行所定之規章，如有違反者，應即停止該項業務。

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥

[illegible][illegible][illegible]

१३

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

24

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

1870

[illegible][illegible][illegible]

[The following text is extremely faint and largely illegible due to poor scan quality.]

[illegible]

[The following text is extremely faint and largely illegible due to low contrast and blurring.]

[illegible][illegible]

[illegible]

Handwritten text in the right margin, likely a commentary or a separate entry.

Main body of handwritten text in Devanagari script, consisting of several paragraphs.

प्रा. क. का. ३ भाग १ भाग २ भाग ३ भाग ४ भाग ५ भाग ६ भाग ७ भाग ८ भाग ९ भाग १० भाग ११ भाग १२ भाग १३ भाग १४ भाग १५ भाग १६ भाग १७ भाग १८ भाग १९ भाग २० भाग २१ भाग २२ भाग २३ भाग २४ भाग २५ भाग २६ भाग २७ भाग २८ भाग २९ भाग ३० भाग ३१ भाग ३२ भाग ३३ भाग ३४ भाग ३५ भाग ३६ भाग ३७ भाग ३८ भाग ३९ भाग ४० भाग ४१ भाग ४२ भाग ४३ भाग ४४ भाग ४५ भाग ४६ भाग ४७ भाग ४८ भाग ४९ भाग ५० भाग ५१ भाग ५२ भाग ५३ भाग ५४ भाग ५५ भाग ५६ भाग ५७ भाग ५८ भाग ५९ भाग ६० भाग ६१ भाग ६२ भाग ६३ भाग ६४ भाग ६५ भाग ६६ भाग ६७ भाग ६८ भाग ६९ भाग ७० भाग ७१ भाग ७२ भाग ७३ भाग ७४ भाग ७५ भाग ७६ भाग ७७ भाग ७८ भाग ७९ भाग ८० भाग ८१ भाग ८२ भाग ८३ भाग ८४ भाग ८५ भाग ८६ भाग ८७ भाग ८८ भाग ८९ भाग ९० भाग ९१ भाग ९२ भाग ९३ भाग ९४ भाग ९५ भाग ९६ भाग ९७ भाग ९८ भाग ९९ भाग १०० भाग

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

[illegible][illegible][illegible]

५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

[The following text is extremely faint and largely illegible due to poor scan quality. It appears to be a long passage of handwritten text.]

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

● 例題 10 右の図は、ある物質の融解熱を測定するための実験装置を示している。この装置を用いて、 10g の氷を融解させるのに必要な熱量を求めよ。

संभाषण-सिद्धि

一、本會之宗旨在促進我國學術之發達及國際學術之交流。凡我會員應共同遵守。
 二、本會之組織由會員大會選舉理事會及監事會。理事會為本會之執行機關。
 三、本會之經費由會員繳納會費及社會捐助。經費之收支應定期公佈。
 四、本會之辦事處設於本市。凡有關於本會事務之諮詢或建議。請逕向辦事處接洽。
 五、本會之出版物包括學術論文、專著及會刊。凡有學術成果者。歡迎投稿。
 六、本會之活動包括學術研討會、講座及展覽。凡有興趣參加者。請向辦事處報名。
 七、本會之榮譽包括頒發學術獎章及證書。以表彰在學術上有卓越貢獻者。
 八、本會之附屬機構包括圖書館、實驗室及研究中心。凡有利用需求者。請向相關機構申請。
 九、本會之對外關係包括與其他學術團體之合作及國際學術交流。
 十、本會之其他事項由會員大會決議。

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः ॥ मामकाः पांडवश्चैव कीलकमेवमेव ॥ १ ॥ सौम्यद्रुपद उवाच ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

[illegible]

...
...
... रूपमनत्रलवम्बोल
...
...
...

১৮৮৩ সালের ১২ই জানুয়ারি তারিখে বঙ্গদেশের নবাব আল-ওদৌল্লাহের মৃত্যু হইল। নবাবের মৃত্যুর পরে বঙ্গদেশের শাসন ভার নবাবের পুত্র নবাব আল-আজমের হস্তে আসিল। নবাব আল-আজমের শাসন কালে বঙ্গদেশের শাসন ভার নবাবের পুত্র নবাব আল-আজমের হস্তে আসিল। নবাব আল-আজমের শাসন কালে বঙ্গদেশের শাসন ভার নবাবের পুত্র নবাব আল-আজমের হস্তে আসিল।

[illegible][illegible]

श्री गुरुदेव उवाच ॥ अथ ब्रह्मविद्यायां योगयोगः प्रथमः ॥ १ ॥
 तत्त्वमसि ब्रह्म ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

[illegible][illegible][illegible]

नो-रु-भा- ५६ एतदेवमितिरेकमुत्वेनदर्शयतिनष्टाति। अत्रगुणमोपपन्नःकमलमोपपन्नःसातथोक्ता। नन्वेवक्रमःप्रधानस्यसंभवतितस्यनित्यत्वादित्यतश्चाह नित्येषुवेति। पाद
 यकुम्भनेनसर्ववित्तव्यापितोक्रमस्यप्रतिपत्तिरिति। तत्रनित्यत्वात्प्रकारभेददर्शयित्वा नित्यव्यापितोक्रमस्यपवादवतिद्वयीति। ननुकूटस्थस्वभावादप्रयुक्तम
 स्तुनित्यपरिणामिसदेनस्वरूपात्तत्त्वमानेनैवतत्त्वमित्यत आह। वस्मिन्निति। धर्मनक्षणावस्थानोदयव्ययधर्मत्वंधर्मिणस्तुतत्वादविधातएवेति॥
 अधकिपरिणामापयानेतिव्याख्यासर्वत्रक्रमस्यनेत्याह तत्रगुणधर्मेषुनुध्यादिति। यतोत्पत्त्यपर्यवसानःधर्मोविनाशतत्प्रधानस्यानुपरिणाम
 क्रमो नतत्त्वपर्यवसानः। ननुप्रधानस्यधर्मरूपेणपरिणामादस्तुपरिणामक्रमः। पुरुषस्यानुपरिणामिनःकुतःपरिणामक्रमस्यतथाहकूटस्थेति। तत्रव
 द्वातोविनाशव्यतिरेकाभिमानानुपरिणामेनपरिणामाध्यासः। मुक्तानांरासिकिवाभुपादावावास्तवोपिपरिणामोमोहकल्पितः। सदेव्यपुरःसरतवातयथो
 विज्ञेयोक्षिकिवाभुपादसद्विगुणैश्चलत्त्वपर्यवसानःपरिणामक्रमस्यकुतःतदसहमानःएवमितिअथेति। स्थितेतिमहाक्रमपारम्पर्यायां। गत्येति सद्यो। एत

नमः॥ ॥ श्रीहरये नमः॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः॥ ॥ श्रीमते रामाय नमः॥ ॥

दुर्लभवति। यद्यनंसात्र परिणामसमाप्तिः संसारस्य हंत भोः कथं महाप्रलयसमये सर्वजागतानां सहसा समुत्थितो न कथं न स स्यादौ सहसोत्थ
 द्योत संसारः तस्मादेकैकस्यात्मनो भुक्ति कर्मण सर्वपात्रिमांस्तदुच्छेदः सर्वेषां संसारस्य क्रमेणेति प्रधानपरिणामक्रमपरिसमाप्तिः। एवं च प्रधानव्याप्य
 निस्तव प्रसंगः न शर्पूर्वतत्त्वाद्भवति इत्येते मे नानसंभ्यात्। तथा स सनादिस्तन्याहतेः सकलजा स्मार्थभंगप्रसंगद्विभावः। उत्तरमाह। न्यववनी यन्मनु
 नगहमेतदेकांत एतस्याववनीयतां दर्शयितुमेकांतववनीयं प्रश्नं दर्शयितुमिच्छति। अत्र प्रश्नोक्तिः। स नो जातो मरिष्यतीति प्रश्नोत्तरं कं भोदिति। सर्वभोदित्य
 र्थः। अविभज्यववनीयमुक्त्वा प्रविभज्यववनीयं प्रश्नमाह। अथ सर्वद्वि। निभज्यववनीयतामाह विभज्येति॥ ॥ श्री रामः शरणं मनोते पर ५६
 मोमं श्रेयमहाशरः॥ ॥ श्री गुरुभो नमः॥ ॥ श्री हरये नमः॥ ॥ श्री रामाय नमः॥ ॥

गो. ॥ भा. विभक्त्यवन्नीयमेव प्रजांतरं विस्वस्थार्थमाह तथामनुजेति। अयं खनवन्नीय एकांततः न हि साभायेन कुशला कुशलपुरुष संसारस्यांतकत्वमनेतवत्वं पार
 ५७ जाशक्त्य मेकांततो वक्तुं यथा प्राणभ्रमा न स्वप्ने यस्तमप्येयत्वं ज्ञानेकांततः शक्यमवधारयितुं यथा ज्ञातमात्र स्वप्नममेकांततो विभक्त्य पुनः शक्य
 वधारणमित्याह कुशलस्थितिः। अयं मेभि संधिः। क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात्संसारोच्छेद इत्यनुभावात् ज्ञातमसिद्धि मोक्षाश्रयं तथा च भुपगतमो
 क्षप्रतिपादकागमप्रमाणभातः। क्रयंतमेवामं प्रधानविकारविषयतायामत्रमाणी कृत्यतिस्मादागमवाधितविषयमेतदनुमानेन प्रमाणं। श्रवते हि शु
 तिस्रतीतिहासपुराणे पुसर्गप्रतिसर्गपरंपराया अनादितमनेतत्वं चेति। अविश्वसर्वकामेनात्मनो संसारस्य न तावद्गुणपदुच्छेदः संभवती। न हि पंडि
 तरूपाणामप्यनेकजन्मपरंपराया सपरिश्रमसाध्याविवेकत्वातिप्रतिष्ठा किं पुनः प्राणिभ्रमा न स्वस्थानावरजं मादेरेकशः कस्माद्भविनुमर्हति।
 न च कारणाद्यौ भयं युज्यते। क्रमेण तु विवेकत्वात् तावत्संख्येयानां क्रमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदः। नंतत्वात् ज्ञातमसंख्येयत्वादिने सर्वमवधारणे

नभामनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येवंपरिपृष्टो विप्रः स वचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवान् तृतीयाधिकृत्य नेति ॥ अथैतन्न
नीयः प्रश्नः स सायं यमेतवानन्तवान् ॥ धानंतद्वृत्तिः कुरुत्वास्थानि संसारकर्मपरिसमाप्तिर्नेतरस्येति ॥ अन्यनरावधारणदोषः तस्माद्वाक्य
रणीय एवायं प्रश्न इति युगाधिकारकर्मपरिसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्त्वरूपमवधारयते ॥ पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः कैवल्यस्वरूपप्र
तिष्ठावोचितः ॥ निश्चितः ॥ कृतभोगापरिगणोपपन्नार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मकानां युगानां तत्कैवल्यस्वरूपप्रतिष्ठापनवृ
त्तिसंज्ञानभिर्सेवधातुपुरुषस्य विनिर्दिष्टैरेकैकानां तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति ॥ ॥ श्रीश्रीपातं नत्वे योऽज्ञे सो ॥ ग
त्यप्रवर्तने कैवल्यपादश्चतुर्थः समाप्तः ॥ ॥ श्रीगुह्यो नमः ॥ ॥ श्रीसमावनमः ॥ ॥

तत्त्वतः सारं धारणपरस्य सूत्रस्यानेतरसंगतिनाह गुणाधिकारेति। पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठावाचितिशक्तिरिति। कृतकणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयलेपाकार्यकारणात्मनो गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारामनसि प्रलीयते मनो-मिताकाममितास्तिगेति गमलंगद्विषो वे गुणानां कार्यकारणालका नो प्रतिप्रसवः। तत्कैवल्यं यं कंचित्पुरुषं प्रतिप्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठावाप्तोक्षद्वैसाह स्वरूपेति। अस्ति हि महाप्रलयमपि स्वरूपप्रतिष्ठावितिशक्तिः न कामो मोक्ष इत्यत आह पुनरिति। मोक्ष इति शब्दः शास्त्रपरिसमाप्तो। गुणमहं विनंपरलोकमेष तस्मिन्नेव धर्मवतः समाधिः॥ द्वाविंशतिः प्रतिपादितामिन्द्रादेप्रसंगादपि वान्मुक्तं॥ निदानं तानामुद्दिष्टमथ नापाश्च कथिताः महोत्तरेण साविर्विहृतमिह योगहयमपि॥ ततो मुक्तेरुपायुणपुरुषभेदः स्फुरतरो विविक्तैकैकैवल्यपरिगणिततावावितिरसो॥ ॥ इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितायां पारं नैलभाष्यन्यायाय केवल्यपादप्रवृत्तार्थः समाप्तः॥ ॥ श्रीरामायनमः॥

न नार्दन कौं उदेय गाङ्गी क योने पुस्तक ॥ श्री गोपालाच्यनमः ॥

॥पातंजलयोगसूत्रभाष्यसव्याख्यानसमाप्तिमगमव॥

